

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՂԻԱ ՔԱՀԱՆԱՅԻ

Յ Ա. Ռ Ա. Զ Ա. Բ Ա. Ն

1. Աշխատութեան պատմութիւնը.—2. Ձեռագիրներուն նկարագրութիւնը.—
3. Աշխատութեան կազմութեան և բնագրի վերականգնման եղանակը.—
4. Ասորի ժողովրդին պատմութիւնը.—5. Եղիա քահանայի կենսագրութիւնը.
6. Ձեռագրին բովանդակութիւնը.—7. Նախնական վիճակն ու յետին փոփոխութիւնները.—8. Ընդարձակ խմբագրութիւնը.—9. Հեղինակը.—10. Գրութեան ժամանակը:

1. Եղիա քահանայի պատմութեան հետ ծանօթացած էի դեռ 1895 թուականին, Կարին եղած ժամանակս, երբ կը կազմէի Սանասարեան վարժարանի ձեռագրաց ցուցակը, որ նախ մաս մաս Հանդէս Ամսօրեայի մէջ տպուելէ յետոյ՝ հրատարակուեցաւ նաև առանձին գրքով 1900 թուին: Այդ ձեռագրաց թիւ 43-ն է Տէր Եղիայի պատմութիւնը, տես Ցուցակ, էջ 32:

1900 թուին վերջերը՝ Էջմիածնի մէջ՝ երբ Պր. Մանանդեանի ընկերակցութեամբ կը կազմէինք մեր «Հայոց Նոր Վկաները», ձեռքս անցաւ Եղիա քահանայի ուրիշ լաւագոյն օրինակ մը՝ որ կը գտնուէր Էջմիածնի ձեռագրատան 132 թիւ համառօտ ճառարին մէջ: Որոշեր էինք նախ նոյն պատմութիւնն ալ անցընել մեր Նոր Վկաներու Հաւաքածոյին մէջ, բայց որովհետեւ այս գրքին մէջ տեղ ունէին միայն նահատակները և ոչ խոստովանողները, ուստի մտածեցի նոյնը առանձին գրքով լոյս ընծայել:

Այդ մտածման ժամանակ Էջմիածնի ձեռագրատան մատենադարանապետ Գեր. Տ. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանը՝ Էջմիածնի մէկ անկիւնէն, հին վաւերաթուղթերու կոյտի մը մէջ գտեր էր եօթը թուղթէ բաղկացած ազտօտ տետրակ մը՝ որ տեսնելով թէ վկայաբանական գրութիւն մըն է, բարեհաճեր էր իսկոյն ինձ յանձնել: Գրուածքը նոյնպէս Եղիա քահանայի պատմութիւնն էր:

Էջմիածնի այս երկու ձեռագիրները ձեռքի տակ ունենալէ ետք՝ դիմեցի Կարին՝ Սանասարեան վարժարանի Հայերէնի ուսուցիչ Մեծ. Պր. Աստուածատուր Խաչատրեանին, խնդրելու համար Սանասարեան օրինակին արտագրութիւնը: Յարգելի պարօնը բարի եղաւ շատ շուտ և շատ մեծ ճշտութեամբ կատարելու իմ խնդիրքս:

1901—1902 թուին սկսած էի նիւթեր հաւաքել, Լիակատար Տաղարանի մը համար և այս պատճառով մի առ մի կը թերթէի էջմիածին գտնուած բոլոր ձեռագիրները: Ամբողջ կարինեան 2383 ձեռագիրներու մէջ չգտայ Եղիայի պատմութեան տարբեր օրինակ մը: միայն երկու ձեռագիրներու մէջ տեսայ երկու աննշան հատուածներ՝ կողի վրայ գրուած՝ իբրեւ գրչափորձ կամ խաղալիք, որ նոյնպէս կը պատկանէին Եղիա քահանային:

Ահա այս երեք ամբողջական օրինակներու և երկու հատկոտորներու համեմատութեամբ է որ կազմուած է իմ այս աշխատութիւնս:

2. Կ'անցնինք այժմ մեր գործածած ձեռագիրներուն քննութեան:

Ձ կը ներկայացնէ այն օրինակը՝ որ կը բռնէ էջմիածնի Գէորգեան ցուցակի թիւ 132 ձեռագրին 145բ—157ա էջերը: Սոյն ձեռագիրը համառօտ և փոքր ութածալ դիրքով ձառննտիր մըն է, որուն գրիչն է «տէր Յօհան Երէց», գրուած է «ի թվին ՌՃԻԴ ումն (=1675). նախա ամսուն ժ», նօտագիր մաքուր գրութեանը: Ձեռագրին գրութեան տեղը յիշուած չէ. բայց նախայ ամսուն յիշատակութենէն և Եղիա քահանայի պատմութեան մէջ գտնուած տաճկերէն բառերու ձեռն յայտնի է թէ ձեռագիրը գրուած է նոր Զուղայի մէջ: Եղիա քահանայի պատմութիւնը հոս վերնագիր չունի. բայց պատմութիւնը սկսելէ առաջ՝ ամբողջ էջ մը (այն է էջ 145^ա) պարապ է թողուած, անշուշտ յետոյ տխուրը գրկու համար, որ մոռցուած է:

Պ ձեռագիրը 7 թուղթէ բաղկացած տգեղ նօտագիր և աննշան տետրակ մըն է, որ գտնուեցաւ էջմիածնի արխիվին մէջ Գարեգին վարդապետի շնորհիւ. սկիզբէն և վերջէն մէյմէկ թուղթ պարապ, գրուած երեսներն են ընդ ամէնը տասը էջ կամ հինգ թուղթ: Խորագիր գրուած է. «Ո՞վ և զբարբ այս է տէր Եղիայ քահանային պատմութիւնն լաւ իմացէք այս է գիր որ ասէ»: Իսկ տետրակին վերջը կ'ըսուի. «Դուռն գրքոջ յայտնի է. ԳԻՐՔ. Որ կոչի պատմութիւն տէր Եղիայ քահանային: Ի Հայրապետն և գերգահաթոռոյն սրբ էջմիածնի երիցս Երանեալ տէն և փրկմի սրբն կաթողիկոսի ա՛մ հայոց, Եւ ի պարգու և սրբ եէմի տէն Թէոփորոսի երջանկափայլ վարդապետի ա՛մ հայոց:—Եւ մէծի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ նորապսակ (երկար բառի մը տեղ բաց թողուած) արքահամու և ա՛ծարան (նոյնպէս) պտրրգի, Ի թուին Հայոց ոմկդ (=1814) և ի մարտի ամսոյ նոյն ժողին Ա՛վ գրեցաւ որի Կոստանդնուպօլսոյ ձեռամբ նուաստի մանկավարժ ոսկանի»:

Ս Սանասարեան վարժարանի թիւ 43 ձեռագիրն է, որ

գրուած է 1844 թուին՝ արտագրուելով 1791 թուին գրուած օրինակէ մը. ունի թուղթ 11, էջ չէ նշանակուած. մեծութիւնն է 21.5×18 սմ. նիւթն է հասարակ թուղթ. գրութիւնը նօսր և մաքուր, բայց լի սխալներով. դարդ չունի. դատարկ թուղթ 2 էջ. կազմ չունի. տող 27. ժամանակ ՌՄԴԳ=1844 յունվար 25. գրիչն է Երեմիայի որդի Տէր Յարութիւն քահանայ, որուն աշխարհական անունն է տիրացու Համբարձում. գրութեան տեղը՝ Խարբերդ Մատեն:

Ձեռագրին առաջին երեսին վրայ գրուած է. «Տետրակ որ էօչի տէր եղիեայի պատմութիւնն Արարեալ և շարագրեալ յումէմն հաւատացելոց Ականատես անձնէ. ի ռամկական բաւրառով զի ընդերցողք և ունկնդրողք հասկացողք ի միտ առջէն ամէն թվն ՌՄԽՆ յունվարի Ը ին որ ի քաղաքն խարճերդ Գրվեցաւ տետրակս ՌՄԴԳ-ին. յունվարի ին որ է մատան ձեռամբ տեառն յիսուսի յեանեալ տէր յարութիւնին մեղսամած քահանայի երկմիեան»:

Նղիայի պատմութենէն յետոյ վերջընթեր երեսին վրայ գրուած է Քուչակի ռոտանաւորը, ուրիշ տողերու հետ խառնուած, այսպէս.

«Կուղեա որ ագնիւ լինիս որ ամէն մարդ գրեզ սիրէ. դուն հողի նման կեցիր որ ամէն ոտք գրեզ կոխէ. քանզի զերկաթն ամուր մի լինիր որ զկրակն կու հալէ. դու ջրի նման եղիր որ զկրակն կու մարէ. գեղեցիկ նազելի եղբայր պատվական. իւրաքանչեւ տէրամ վար տր համ հարամ. ուսոյ ինձ իմաստութիւն յարածամ. թոյսէ տէյիմ փեք տուչկուն ամ. պիր տէրման. շէֆահաթ էյլասին օրհնեալ մարիամ տացէ ըզձան երկնից քաղցրութեան համբաշումս իւրնդրէ ըզնուն օրհնեալ ձայն մեղայ ասեմ փեք տուչկունում պիր տէրման վերջ»:

Վերջին երեսին վրայ, յիշեալ ռոտանաւորէն անմիջապէս յետոյ՝ գրուած է.

«Գրվեցաւ տետրակս ի քաղաքն մատէն և է ձեռամբ տեառն յիսուսի ծառայ յետեալ համբարձումին և հօրն իմոյ երեմիային և ամէնայն զարմից և զաւակացն ընթերցողք և ունկնդրողք զողորմիս մի ասէ միով հայր մէղայիւ յիշէ աստուած ողորմի իւրեանց և իւր նշնջեցելոցն հողիքն ամէն Այս տետրակս տիրացու համբարձումին և հօրն նորին երեմիային և մօրն նորա խաչերին եղբօրն առաքելին և քրոջն նազլուին կընողըն ալթունին և որդուն արրահամին աստուած բարի վայելում տացէ խորին ձերութեանը հասուցէ Ամէն»:

Դ ութը տողէ բաղկացեալ հատուած մըն է, որ կ'սկսի համար 18 «տանշմաները թէ նէ տէրսինիդ» մինչև համար 21 «Եւ

թէ որչափ զխօսն» (այլափոխեալ). կը գտնուի Էջմիածնի Կարինեան 1791 թիւ ձեռագրին 211-էջը, իբր պարապ էջի վրայ եղած երկրորդական գրչափորձ կամ խաղալիք, բուն ձեռագիրն է Պղնձէ քաղաք են, գրութեան թուականը անյայտ:

Ե յիսուն և եօթը տողէ բաղկացած հատակոտոր մըն է (համար 96—111). կը գտնուի Էջմիածնի Կարինեան թիւ 1386 ձեռագրի վերջին էջը (524 բ) իբր գրչափորձ կամ խաղալիք՝ երկրորդական գրչէ մը. շատ տգեղ և խիստ դժուարընթեռնլի գրութիւն մըն է: Բուն ձեռագիրը «Սարգսի Շնորհալույ մեկնութիւն և օթանց թղթոց կաթողիկեայց», գրուած է Կաֆա քաղաքը, գրիչը և թուականը անյայտ է. բայց կազմին նորոգութեան թուականն է ՌՃԺԹ=1670:

3. Ի նկատի չունենալով վերջի երկու հատակոտորները՝ մնացեալ երեք ամբողջական ձեռագիրներուն մէջ ընտրելագոյնն ու հնագոյնը Ջ ձեռագիրն է, գրուած 1675-ին. գրիչը եղած է հմուտ մէկը, տառասխաններ չկան, ունի մաքուր գրութիւն, միւսներէն դանաղանութիւն մը ցուցուցած պարագաներու մէջ անգամ կ'արգարանայ և իբր ճշտագոյն կը ներկայանայ բանասիրական քննութեան առջև, այնպէս որ մեր աշխատութեան մէջ առհասարակ հետեւեցանք այս օրինակին. երբ իրեն հետ կը համաձայնէր միւս ձեռագիրներէն մէկը (Պ կամ Ս)՝ այս բանը բնական էր. բայց նոյն իսկ շատ տեղ երբ Ջ մինակ կը մնար Պ և Ս ձեռագիրներու նման ընթերցուածներու դէմ, պէտք եղաւ ընտրել Ջ ձեռագրին ընթերցուածը:

Պ գրուած ըլլալով Պօլսոյ մէջ և աւելի ուշ ժամանակ (Ջ-էն 139 տարի յետոյ) կրած է աւելի շատ ձեալփոխութիւն. ձեռագրին մէջ աշխատուած է լեզուն կարելի եղածին չափ մօտեցնել Պօլսոյ աշխարհաբարին. այս պատճառով կը բռնէ Ջ և Ս ձեռագիրներու մէջտեղը, իր տարբերութիւնները յիշելու ժամանակ աւելորդ համարեցինք յառաջ բերել զոչ ոչ տառասխանները. օր. Ժ-ը փոխանակ ըսելու Ժ-ը են:

Ս գրուած է Խարբերգի մէջ, այսինքն հոն, ուր կատարուած են Եղիայի անցքերը և ուր անշուշտ շարագրուած է պատմութեան բնագիրը. բայց նոյն իսկ այս պարագաները պատճառ եղեր են ձեռագրին չափազանց այլափոխութեան: Հարկաւ Եղիայի պատմութիւնը շատ տարածուած էր Խարբերգի մէջ և շատ անգամ արտագրուած, ամէն արտագրող իր կողմէն աւելցուցած էր ինչ որ իրեն լաւ էր թուած. այնպէս որ մօտ երկու դար յետոյ հարկաւ Ս մեղ պիտի ներկայացնէր այն վիճակը՝ ուր այժմ կը տեսնենք. լուրջ յապաւումներ, յաւելուածներ, և զրեթէ միշտ վերածուած

աշխարհաբարի: Ասոր վրայ աւելցնենք նաև այն որ Յարութիւն քահանային տղիտութիւնը աներկակայելի աստիճանի է հասած. է-ով բացառական, օ-ով գործիական, է-ով յողնակի, Դ-ով է-ով անկատարներ կը կազմեն իւր գրութեան սովորական ձևը: Ս-ի այս տառական սիւալները մենք չենք նշանակած միայն այն ժամանակ՝ երբ բառը համաձայն կը մնար մեր կազմած բնագրին հետ, բայց տարբեր ընթերցուածները միշտ նշանակած ենք իւր ուղղագրութեամբ:

Այսպէսով եթէ բնագրին հայերէն մասերուն հարազատութեան մէջ առաջին տեղը կը բռնէր Ա, երկրորդը Պ և երրորդը Ս, ասոր ճիշտ հակառակն էր թուրքերէն բառերու և խօսքերու մէջ: Եղիա քահանան իբրև Սարբերդցի՝ անշուշտ պիտի խօսած լինէր Սարբերդի թուրքերու արտասանութեամբ. կամ գոնէ բնագիրը շարագրողները տեղական բարբառով պիտի գրած լինէին. այս մտածմամբ, Ս որ Սարբերդի մէջ գրուած է, պիտի ներկայացնէր լատգոյն ընթերցուածները. Պ գրուած է Պօլսական արտասանութեամբ, որ իբրև Տաճկաստանի բարբառ՝ աւելի մօտիկ է Սարբերդի լեզուին. մինչդեռ Ա՝ որ գրուած է Նոր-Ջուղայի մէջ, գործածած է Ատրպատականի թուրքերէնը, որով և բաւական կը հեռանայ երկուքէն ալ, երբեմն միայն միջին տեղ մը բռնելով:

Մեր բնագիրը կազմելու համար մենք ալ շարժեցանք այս երկու իրարու հակառակ ուղղութեամբ:

Ընթերցողներու դիւրութեան համար ամէն այլալեզու խօսքի հետ կցեցինք իր հայերէն թարգմանութիւնը:

Աւելցնենք վերջապէս թէ բնագրին միահետ գրութիւնը մենք բաժնեցինք համարներու, իսկ գլուխներու բաժնել պէտք չեղաւ՝ գրուածքին կարծութեան համար: Գործին վերջն ալ զրինք Յատուկ Անուններու Յանկ մը և բնագրին մէջ պատահած օտարազգի բառերու բառարան:

Կը մնայ մեզ ընել բանասիրական համառօտ քննութիւն մը՝ Տէր Եղիայի անձին, պատմութեան, ասոր գրութեան և ժամանակին ու հեղինակին մասին:

4. Ասորոց ազգը երկու քրիստոնէական ինքնուրոյն համայնք կը կազմէ. նախ Նեստորական եկեղեցին, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն կողմէն հերձուածող համարուած է, և երկրորդ՝ Յակոբիկ Ուղղափառ եկեղեցին, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ ամէն ժամանակ ունեցած է փոխադարձ շատ սիրալիր վերաբերմունք, պէտք ունեցած ժամանակ դռնելով նաև օգնութիւն և պաշտպանութիւն: Այժմ Միջագետքի, Քիւրդիստանի, Հայաստանի և Պարսկաստանի մէջ հոս ու հոն ցրուած ասորի ազգը նախապէս

կը կազմէր առանձին ազգութիւն, որուն հայրենիքն էր Ասորիքը՝ Միջերկրական ծովի եզերքը զանազան ալիքներով երկիրը երբ Ասորիները խմբովին ընդունեցին նեստորականութիւնը՝ ենթակուեցան մեծամեծ հալածանքներու Յունաց կողմէ, այնպէս որ ստիպուեցան փախչիլ իրենց մայր հայրենիքէն և ապաւինելով Պարսից տէրութեան՝ պաշտպանութիւն խնդրեցին անոնցմէ՝ Յունաց դէմ։ Պարսիկները իրենց հովանաւորութեան տակ առին զանոնք, և մեծ պաշտպանութիւն ցոյց տուին՝ հակառակ Յոյներուն։ Այդ ատենէն Ասորիները սկսան դաղթել և տարածուիլ Միջագետքի, Պարսկաստանի և մինչև Արարիոյ մէջ (435 Յ. Ք.)։ Աւելի յետոյ նոքա յառաջացան Արևելեան Ասիոյ մէջ՝ մինչև Չինաստան, ուր հիմնեցին նեստորական եկեղեցի։ Առաջին անգամ Լանկթամուր (1336—1405) կործանեց նեստորական եկեղեցին՝ զրեթէ բովանդակ Ասիոյ մէջ. մնացորդները ետ քաշուեցան և ապաստանեցան Քիւրդիստանի լեռները։ Այս նորեկ Ասորիներուն մէջ յատկապէս կը յիշուի Զուլամէրկի մէջ հաստատուած լեռնաբնակ գաղթականութիւնը, որ մինչև այժմ կրօնական ժողովուրդ մը կը կազմէ։ Ասոնք քոյր նեստորական են. ունին առանձին պատրիարք՝ որ կը կոչուի Մար-Շիմոն, և է նաև մարմնաւոր պետ իւր ժողովրդեան։

Այն Ասորիները՝ որ մնացին Ասորիքի մէջ և իրենց հայրենիքէն չհեռացան, չկրցան իրենց գոյութիւնը երկար պահպանել. ասոնք ալ Արարներու տիրապետութեան տակ իյնալով արաբացան, և մահմետական կրօնն ու արաբերէն լեզուն ընդունելով՝ ձուլուեցան Արաբներու մէջ։

Ասորիներու հետ պէտք չէ շփոթել Ասորեստանցիները։ Ասորեստանը առանձին երկիր է, որ Բաբելոնստանի հետ հին ժամանակ կը կազմէր մեծ պետութիւն. ունէր երկու հսկակաւոր քաղաքներ՝ Բաբելոն և Նինուէ։ Ասորիներն ու Ասորեստանցիները տարբեր ազգեր են, ինչպէս որ Ասորիքն ու Ասորեստանը տարբեր երկիրներ են։ Ասորեստանցիք եւ ունեցան խեղճ վախճան. ասոնք նախ դարձան արամայեցի, յետոյ ալ արաբացան ասորիներու նման։

Ըստ այսմ Պարսկաստանի և Քիւրդիստանի մէջ այժմ գոյութիւն ունեցող Ասորիները Ասորեստանցիներու յաջորդները չեն, այլ Ասորոց. իրենց լեզուն ասորեստանիքէն չէ, այլ կը ծագի հին ասորերէնէ, որուն մէկ նոր բարբառն է և անոր հետ ճիշտ այն յարաբերութիւնն ունի՝ ինչ որ այժմեան հայերէն բարբառ մը՝ գրարարի հետ։ Պարսկաստանի Ասորիներէն ոմանք (մինչև իսկ ուսումնականներ) զիրենք կը համարեն Ասորեստանցոց յաջորդներ. քայց այս կարծիքը բացարձակ սխալ է ¹⁾։

1) Ասորիներու մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ կարելի

Լանկթամուրի հալածանքներէն փախչող կամ նախկին զաղթականներու խումբին կը պատկանին նաև Հայաստանի Յակոբիկասորինները Ասոնցմէ մէկ-երկու հարիւր տուն ժողովուրդ կայ այժմ Սարբերդի մէջ, որոնք ունին առանձին եկեղեցի, բայց իրենց լեզուն մոռցած ըլլալով՝ կը խօսին հայերէն. շատ անգամ՝ մանաւանդ օտարներու առջև՝ զիրենք կը կոչեն հայ անունով. բայց այս քան աւելի «քրիստոնեայ» նշանակութիւնն ունի, քան «հայազգի» ինչպէս որ Տիգրանակերտի բոլոր քրիստոնէական ազգութիւններն ալ (եզդուպի, Քիլտանի, Սպտի, Մարոնի ևն) զիրենք կը համարեն «հայ», իբրև հակադիր «մահմետական» հասարակաց անունին:

5. Ահա այս Յակոբիկ ուղղափառ Ասորիներէն է մեր Տէր Եղիան, որ բնիկ Սարբերդցի է նոյն քաղաքի Տիրամայր Ա. Աստուածածին ասորի եկեղեցւոյն քահանայն էր (տես համար 6, 15 և 23). ասորներէն լեզուով կը կոչուէր Բապան Էլիա (22): Այս անձը իւր ժամանակի անուանի անձերէն մէկն, «ի մէջ աշխարհի անուանի» էր (154). երկու անգամ ուխտագնացութեան էր գացած Երուսաղէմ, Քրիստոսի դերեզմանը համբուրելու համար (154), ուստի և կը կոչուէր «մահմետի Տէր Եղիա քահանայ» (1): Կ'երևայ թէ հոգևոր որդին կամ աշակերտն էր Մկրտիչ վարդապետին, որովհետև այս երկուքը առանձնապէս կապուած են իրարու հետ: Առաջին անգամ երբ տաճիկները կ'ուզէին Եղիան մահմետական դարձնել և պայմանաւորուեցան վիճարանիլ, նոյն տեղը ներկայ էին Մկրտիչ վարդապետը Յովհաննէս եպիսկոպոսի հետ (35): Այնուհետև մինչև վերջ կ'երևայ նա, երբ հսկում և պաշտօն կատարելու համար Տէր Եղիան ժողովրդին հետ գնաց Ասորոց եկեղեցին, Եղիան Մկրտիչ վարդապետի աջը կը համբուրէ (42) և վարդապետը կ'օրհնէ զայն (43): Ասկէ կ'երևայ նաև որ Մկրտիչ վարդապետը Ասորոց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն քարոզիչն ըլլալու էր: Նոյնպէս Եղիա քահանային բանտարկութեան ժամանակ խնձորի մէջ Ա. Հաղորդութիւն գնելով ծածուկ քահանային ուղարկողը Մկրտիչ վարդապետն է (151), ուր և իւր որդին կը կոչէ Տէր Եղիան: Թուրքերը երբ կ'ուզէին քահանային արեան գինը կտրել և ծախել՝ առկարկելու համար քահանաներուն հետ կանչեցին Մկրտիչ վարդապետը (166). և Մկրտիչ վարդապետն է որ հնարագիտութեամբ ծածուկ փոխառութիւն մը հայթայթեց և փրկեց Տէր Եղիան (169): Ասոնց մէջ քանի մը տեղ մեր գրուածքը յայտնապէս կը յիշէ

է քաղի նորատիպ ամփոփ աշխատութենէ մը. A. Sanda, die Aramäer (aus der alten Orient, IV № 3) Leipzig. Վերի տեղեկութիւնները հանած եմ ուսուցչիս հայագէտ Հիւզումանի մէկ նամակէն:

Մկրտիչ վարդապետի անունը, բայց քանի մը տեղ ալ միայն «վարդապետն» բնելով կը բառականանայ: 169 համարին մէջ Մկրտիչ անունը չէ յիշուած, բայց Ս ձևագրին ընթերցուածներուն մէջ յայտնապէս կ'ըսուի «յետոյ Մկրտիչ վարդապետն...»: Գարձնալ հմ. 22 Եղիան «զայս մեր հոգևոր որդին» կը կոչուի. և այս խօսքը ըսողը, որ գրութեանն հեղինակն է, հաւանական է որ Մկրտիչ վարդապետն ըլլայ:

Բոլորովին պարզապէս տեղը չէ որ գրուածքիս մէջ Եղիա քահանան իբր «անուանի» մարդ ցուցուած է. ապահովապէս նա տեղի հմուտ էր քան իւր քաղաքակից Յովնանէս, Մինաս, Խաչատուր, Պօղոս և Մելքիսեթ վարդապետները: Նա տեղեակ էր ըստ մեր գրուածքին (41, 172) չորս լեզուի, այն է արաբերէն, ասորերէն, մարոներէն (արաբերէն բարբառ) և հայերէն. բայց հոս պէտք է աւելցնել նաև տաճկերէն, որ հեղինակը չէ յիշած իբր յայտնի և բնական բան. ինչպէս նաև երբայեցերէն. որու մէջ գոնէ չափաւոր գիտութիւն մը ունեցած պիտի ըլլար Եղիա, քանի որ համար 95 երբայեցերէն վկայութիւն մը կը բերէ: Եղիան ծանօթ էր մահմետական կրօնական գրականութեան, այնպէս որ իւր վիճարանութեան ժամանակ քանի քանի անգամ ասոնց գրուածքներէն այլ և այլ հատուածներ վկայութեան կը կոչէ: Ծանօթ է նին ֆէթվաներուն, որոնցմէ մէկ երկուքը կը յիշէ (83, 87). կարգացած է Գամուսը, զոր կը յիշէ հմ. 115 և Մահմետականներուն Թէվրաթները, որուն չորրորդ գլուխը վկայութեան կը կոչէ (122): Առանձինն յիշելու է երեք մահմետական գրքեր, այն է Մուսհաֆ, որ Սարգիս Պալտարաղլոյն (արաբերէն Ռապանի Պէլտիրա) աշխատութիւնն է. երկրորդ Ապուղուրան՝ որ Մամուն խալիֆային գիրքն է, և երրորդ Շարահաթլաման՝ որ Մուհամմէտ Իպնի Հաչումի աշխատութիւնն է: Այս գրքերը քանի մը անգամ կը յիշէ Եղիան և Ապուղուրանի 15-րդ և Շարահաթլամայի 12 րդ գլխէն վկայութիւն կը բերէ (հմ. 81, 86, 88, 97, 98, 99), բնագիր կամ թուրքերէն թարգմանութեամբ: Վիճարանութեան համար հետը ատեան տարեր էր Մուսհաֆը (44), որմէ և վկայութիւններ բերեր է նոյն ատենին առջև (65, 128): Կը յիշէ նոյնպէս մահմետական նախկին դենպեաներու, այսպէս Ալիի, Համզայի, Ապուպէքրիի, Օմարի, Օսմանի, Հասանի և Հիւսէյնի դաւանութիւնները: Արաբերէն լեզուի գիտութեան չափը ցոյց տալու համար կ'ընայ յիշուիլ 95, 110, 114, 117 համարներուն մէջ բերուած գոտ արաբերէն խօսքերը՝ որոնք մինչև իսկ հայերէնէ թարգմանուած են:

6. Խարրերգի մէջ քրիստոնեաները (հայ և ասորի) ունէին վեց եկեղեցի. տաճիկները նախանձելով ասոր վրայ, կ'ուզեն ա-

սոնցմէ երեքը խելի, այն է Հայոց Ս. Ստեփաննոս, Ս. Կարապետ
և Ասորոց Ս. Աստուածածին եկեղեցիները, առաջին երկուքը շտե-
մարան, իսկ վերջինը մզկիթ և վարժարան դարձնելու դիտաւո-
րութեամբ (4, 6, 171): Ս. Ստեփաննոսի քահանան էր Տ. Սա-
հակը, Ս. Կարապետինը Տ. Ղուկաս, տաճիկները կանչելով այս
երկուքը՝ հնարքով մը ասոնց բերնէն մահմետական դաւանութեան
խօսքեր կ'առնէն և կը բանտարկեն տաճկցիներու համար: Երբ այս
հնարքը կ'ուզեն գործ դնել նաև Ասորոց Եղիա քահանային վրայ
ալ, սա կը պայմանաւորուի անոնց հետ՝ վիճաբանիլ կրօնական
խնդիրներու առթիւ՝ իսլամներու բոլոր ուսեալ կրօնաւորներու
հետ, այն պայմանով որ երբ յաղթէ թէ՛ եկեղեցիները և թէ՛ քա-
հանաները ազատ մնան (34): Պայմանը կ'ընդունուի և վիճաբա-
նութիւնը անգիլ կ'ունենայ: Եղիան մէջ կը բերէ բազմաթիւ վկա-
յութիւններ Աւետարանէն, բայց մանաւանդ մահմետականներու
զրքերէն և արաբական այբուբենէն, և միջնադարեան վարդապե-
տական ոճով փաստարանելով՝ կը շահի դատը: Ասոր վրայ բարկա-
նալով մահմետականները, նոր հնարքի մը կը դիմեն և Եղիան բան-
տարկելով՝ կ'սկսին չարչարել մահմետական դարձնելու համար:
Եղիան մինչև վերջը կը դիմադրէ: Վերջապէս մահմետականները
տեսնելով թէ ի դուր է ամէն բան, արեան գին կը կտրեն և 740 դրոշ
(= այժմ 156 ֆրանք) ստանալով՝ ազատ կ'արձակեն Եղիան: Այնու-
հետև Եղիան կ'երթայ Մէրտին, Տիգրանակերտ և Պօլիս, տաճկաց
մեծերէն կ'ստանայ ֆէրմաններ, որոնց զօրութեամբ տաճիկներն
այլ ևս Հայոց հոգևոր գործերուն չպիտի խառնուէին: Այս բոլոր
ծախքերու պատճառաւ Եղիան կ'իյնայ յետին աղքատութեան մէջ,
որուն համար Ասորոց պատրիարքն ու տեղացի հինգ վարդապետ-
ները կը գրեն օրհնութեան կոնդակ մը և կը յանձնեն Եղիային՝ այլ
և այլ տեղեր չընելով հանգանակութիւն ընելու համար (176 էն):

7. Ահաւասիկ յիշեալ Եղիա քահանային յանձնուած օրհնու-
թեան և հանգանակութեան պատմական կոնդակն է մեր ներկայ
ձեռագիրը, որ նախապէս կը կոչուէր «նամակ», ինչպէս կը յիշուի
164 համարին մէջ, այսպէս. «Եւ այլ բազում վիշտս և նեղութիւնս
հասուցին, զոր ոչ գրեցաք ի յայս փոքր նամակս»: Բայց այս նա-
մակ բառով ալ պէտք է հասկնալ կոնդակ:

Այսպէս ըլլալու ապացոյց են գրուածքին սկիզբն ու վերջը
գրուած այն խօսքերը՝ որոնք կոնդակներու կամ նման օրհնութեան
գրերու սովորական բանաձևներն են, ուր կոնդակագիրը կը դիմէ
ժողովրդին, կը ներկայացնէ խնդրի նիւթ եղող անձը և կը վեր-
ջացնէ իւր խօսքերը օրհնութեամբ և բարեմաղթութիւններով:
Այսպէս մեր ներկայ ձեռագիրն ալ կ'սկսի. «Եւ ընդ օրհնութեանս

ծանուցումն լիցի ձեզ՝ Քրիստոսի արեամբ գնեալ քահանայք և ժողովուրդք...»։ յետոյ երկրորդ դէմքով կը ներկայացնէ Եղիա քահանան. «Վասն ոչ ք մահտեսի տէր Եղիայ քահանայի, որ է ք թաղաքէն Սարրերդու և յազգէն Յակոբայ ուղղափառ Ասորոց... (1)»։ Ամբողջ պատմութիւնը պատմելէ յետոյ հմ. 176 կ'սկսի խօսիլ հանգանակութեան մասին. «Զայս ամենայն չարչարանս և զնեղութիւնս կրեաց վասն անուանն Քրիստոսի։ Եւ վասն այդ պատճառիդ չրջի ի դրունս ողորմածացդ՝ խնդրել զողորմութիւն ի սիրելեացդ Աստուծոյ։ *Դուք այլ վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն արարէք զմայ ողորմութիւն, որ դա մեծ քաջութիւն արար և ուրախացոյց զքրիստոնեայսն։ *Բայց դուք մի ձանձրանալք, զի հաւատոց զին է, և այլ բանի չի նմանիր (176—178)»։ Ամէնքէն վերջը հմ. 184 համառօտ օրհնութիւն մը. «սոցին օրհնութիւնն հանապազ ընդ ձեզ և ընդ մեզ և ի վերայ ամենայն քրիստոնէից. ամէն»։ Ասոր հետ հմմտ. նաև աւելի երկար օրհնութիւն մը հմ. 181—182, որուն վրայ քիչ յետոյ։

Կոնդակը յետագայ ժամանակներու մէջ իբր պատմական գրուածք իւր արժանիքը պահելով և դառնալով պարզապէս «Պատմութիւն Տէր Եղիա քահանային»՝ հետզհետէ զրկուեր է այն կոնդակային արտաքին ձևերէն, զորոնք կը կրէր առաջ։ Նախ կոնդակին սկիզբէն յապաւուեր են այն տողերը, ուր պիտի գտնէինք սովորական բանաձևներն ու օրհնութիւնները։ Այնպէս որ այդ օրհնութիւնը կը ճատուելով՝ այժմ կոնդակը բոլորովին յանկարծակի ձևով կ'սկսի «Եւ ընդ օրհնութեանս ծանուցումն լիցի ձեզ» բառերով, ուր «Եւ ընդ օրհնութեանս» և «ձեզ» բառերը դեռ ցոյց կուտան առաջուան օրհնութիւնը և կոչումը։

Կոնդակին միջին մասը՝ որ միայն պատմական և վիճարանական խնդիրները կը պարունակէ, պահուած է. աւելի փոփոխուած է վերջին մասը՝ այն է 175 համարին վերջէն, կամ 176 համարին սկիզբէն մինչև վերջ, որ կ'անդրադառնայ հանգանակութեան խնդրին և օրհնութեան վրայ։ Ամէնէն համառօտն է այս մասին Ս՝ որ 175 համարին վերջը իրմէն կարճ յաւելուած մը գնելով կը վերջացնէ այսպէս. «ապա զազատութիւն ստացաւ, ողջացաւ ի վիրացն և զկեանս բարերարութեամբն անցոյց։ Ազատարարն Քրիստոս զձեզ և զմեզ այնպիսի փորձանաց փրկեալ ազատեսցէ. քանի որ աստի ենք՝ խաղաղ կենօք պահեսցէ. և աստեացս կ'աշակելով զերկնից արքայութիւն պարգևեսցէ և իւր օրհնեալ տեսուն արժանիս արասցէ. ամէն»։

Այնուհետև ԶՊ միասին կ'երթան, քիչ անգամ միայն չեղելով բնագրէն. Պ ձեռագիրը 176 համարին մէջ երկրորդ դէմքով գրուած բառերը՝ որ ժողովրդին զիմում կը ցուցնեն, կը ջնջէ և կը վերածէ

ընդհանուր պատմական ձևի. ինչպէս, «ի դրունս ողորմածացդ» կը դարձնէ «ի դուսս դուսս ողորմածին», «խնդրել զողորմութիւն ի սիրելեացդ Աստուծոյ» կը վերածէ «... ի սիրելեացն Աստուծոյ», 177 համարէն կը ղեղջէ «Դուք այլ վասն սիրոյն Գրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն արարէք զմայ ողորմութիւն», բայց կը պահէ «որ դա մեծ քաջութիւն արար և ուրախացոյց զքրիստոնեայնն» տալով միայն ընդհանուր ձև. «զարձեալ այս տէր Եղիայն մեծ քաջութիւն արաւ և ուրախացոյց զքահանայքն և վարդապետքն և ժողովուրդքն քրիստոնէից», 178 համարէն կը կտրէ «բայց դուք մի ձանձրանայք, զի հաւատոց զին է և այլ բան չի նմանիր»:

Սկսեալ 180 համարէն Զ և Պ իսպառ կը հեռանան իրարմէ. Զ պահելով ձեռագրին նախնական ձևը «Եւ երիցակինն այլ այս ճանապարհս առ Աստուած փոխեցաւ. Աստուած ողորմի ասացէք իւր հոգոյն. ամէն (ժի. 180—182 համարներուն)», կը վերջացնէ «կատարեցաւ են» (տես 183, 184 հմ.): Իսկ Պ կը ջնջէ «կատարեցաւ են» վերջարանութիւնը, իրմէ կը շարադրէ հմ. 181 և 182 աղօթքը՝ որ առաջին դէմքով լինելով՝ պարզ կը ցուցնէ թէ գրողին կողմէն է, և վերջապէս կը ձևափոխէ 180 համարը. «Այսպիսի քաջասրտութեամբ պնդեաց ի սիրտ քահանային առ Աստուած և ազատեցան ամենայն քրիստոնեայք ողորմութեամբն Աստուծոյ. և այսպէս բարի ճանապարհաւ առ ի կեանս փոխեցան»:

Այս 180—182 համարները թէև Պ-ի կողմէն են յարմարուած և բնագրէն չեն, բայց և այնպէս մենք մտոյնցինք բնագրին մէջ:

Թէ Պ և Ս կը հեռանան բնագրէն՝ յայտնի է նաև անկէ որ մինչդեռ կոնդակը գրուած է Եղիա քահանայի կենդանութեան ժամանակ և տրուած է նոյն իսկ իւր ձեռքը՝ ողորմութիւն ինդրելու համար (բան մը որ Պ ալ կ'ընդունի հմ. 176), այնու ամենայնիւ Պ Ս այնպէս մը կը պատմեն որ իբր թէ Եղիա քահանային վախճանէն վերջը գրուած ըլլար իբր կենսագրութիւն Ս հմ. 175 կը գրէ «ողջացաւ ի վիրացն և ըզկեանս բարեբարութեամբն անցոյց»: Աւելի որոշ է Պ, որ հմ. 180—181 Եղիա քահանայի և իւր երէցկիւնջ համար կ'ըսէ. «և այնպէս բարի ճանապարհաւ առ ի կեանս ժիւղեցան» բարեխօսութեամբ մեղ ողորմեացի. . . »: Սակայն ստոյգն այն է որ վախճանած է միայն երէցկիւնը, ինչպէս ունի Զ հմ. 180:

8. Եղիա քահանայի պատմութիւնը, այնպէս ինչպէս կը հրատարակենք այժմ, կրնայ կոչուիլ համառօտ խմբագրութիւն. սակայն նա պիտի ունենար նաև ընդարձակ խմբագրութիւն մը, ինչպէս կը ծանուցուի 164 համարին մէջ. «Եւ այլ բազում վիշտս և նեղութիւնս հասուցին, զոր ոչ գրեցաք ի յայս փոքր նամակս»:

ապա ի մեծ նամակն գրեալ կայ: Այս յիշատակութենէն կ'երևայ որ ընդարձակ խմբագրութեան կամ «մեծ նամակի» մէջ պիտի գտնուէին նաև այն բազում վիշտերը և չարչարանքները, որոնց ենթարկեցին մահմտականները Եղիա քահանան՝ իրենց կրօնին դարձնելու համար:

9. Զեռագրին վերջը յիշուած են խումբ մը վկաներ, այսպէս. «կատարեցաւ բանքս այս վկայութեամբ Ասորոց պատրիարքին և Մինաս վարդապետին և Խաչատուր վարդապետին, Պօղոս վարդապետին և Յովանէս վարդապետին և Մկրտիչ վարդապետին» (հմ. 183): Այս անձերը, որ Խարբերդի և շրջակայից յայտնի հոգևորականներն են (հայ կամ ասորի), պատմութեան ստուգութեանը վկայող երաշխաւորներ են: Բայց պատմութեան ընթացքին մէջ յիշուած են նաև երկու կրօնաւորներու անուններ, Յովանէս և Կալիսկոպոս և Մկրտիչ վարդապետ (35), որոնք ներկայ կ'ըլլան էին նաև ատեանին մէջ: Զարմանալի է սակայն որ ասոնց ստորագրութիւնը չկայ կոնդակին վկաներուն մէջ: Աւելի զարմանալի է Եղիա քահանայի ուսուցիչ Մկրտիչ վարդապետինը՝ որ այնքան գործօն դեր է ունեցած Եղիայի նոյն վէճին առթիւ, ինչպէս նկատեցինք վերը թիւ 5: Բայց նոյն իսկ այս կէտը ինձ կարծել կուտայ թէ գրութեանս հեղինակ են նոյն Յովանէս և Կալիսկոպոսը և մանաւանդ Մկրտիչ վարդապետը՝ Ասորոց եկեղեցւոյն քարոզիչը, թերեւ և ասորի, որուն համաձայն կուգայ հմ. 2: «զայս մեր հոգևոր որդին» ըսելը Եղիա քահանայի համար: Միւս ստորագրողները չենք կրնար հեղինակ համարել նոյն իսկ հմ. 184 գրուած պարզ վկայութեան պատճառաւ, ուր կ'ըսուի թէ «Սոցին օրհնութիւնն (այն է ստորագրողներուն) հանապազ ընդ ձեզ և լիւր և ի վերայ ամենայն քրիստոնէից»: Եթէ ստորագրողները հեղինակներն ըլլային, անկարելի էր հոս լիւր և ձեռք, որով ստորագրողները իրենց օրհնութիւնը իրենց վրայ հրաւիրած պիտի ըլլային: Պարզ է թէ հեղինակը պէտք է որ այստեղ ներկայ եզոզ անձերէն դուրս մէկն ըլլայ, և այդ կէտը շատ յարմար կերպով կը լրացնէ Մկրտիչ վարդապետը: Ուրեմն ստորագրողները պարզապէս վկաներ են:

Կ'երևայ նաև թէ գրութեան մէջ մաս ունի նոյնպէս Եղիա քահանան, յատկապէս վիճաբանական այլալեզու հատուածներուն մէջ. եթէ չենթադրենք թէ Մկրտիչ վարդապետը՝ իբրև Եղիայի ուսուցիչը՝ կրնար գիտնալ նոյնպէս տաճկերէն, արաբերէն և երբայեցերէն լեզուները և միտք պահել Եղիայի մէջ բերած պատճառաբանութիւնները:

10. Ե՞րբ է Եղիայի պատմութեան թուականը.— Այս խնդիրը պարզելու միջոցներն առ այժմ կը պակսին մեզ, Եթէ յիշուած լինէր Ասորի պատրիարքին անունը, որ ի հարկէ Յակոբիկներու պատրիարքն է (տես հմ. 183), քանի որ նեոստորականները անի-
ծուած են հմ. 47, գաւազանագրոց օգնութեամբ կարելի կ'ըլլար գտնել ստոյգ թուականը:

Բայց կան երկու կէտեր՝ որոնց միջոցով՝ Խարբերդ գտնուող քանատէր մը կարենայ թերեւ մօտաւոր թուական մը գտնել. այն է նախ Խարբերդի եկեղեցիներու թուականը: Ջեռագիրը կ'ըսէ թէ Խարբերդի մէջ այն ժամանակ կար ընդ ամէնը վեց եկեղեցի, որոնց երեքին անունն ալ կուտայ, Ս. Ստեփաննոս, Ս. Կարապետ (Հայոց) և Ս. Աստուածածին (Ասորոց). (տես հմ. 4, 6): Եթէ Խարբերդի այժմեան եկեղեցիներուն թիւը տարբեր է, աւելցուած նորագոյն եկեղեցիներուն չինութեան կամ պակսածներուն քանդման թուականը, իսկ եթէ նոցա այժմեան թիւը հաւասար է հինին, ա-
նոնցմէ նորագոյնին չինութեան թուականը կրնան եզր ըլլալ Տ. Եղիայի պատմութեան թուականին, ի հարկէ միշտ ի նկատի ունե-
նալով նոյն եկեղեցիներու պատմութիւնը: Երկրորդ՝ եթէ գտնուին հմ. 183 յիշուած կրօնաւորներու կամ Տէր Եղիայի գերեզմանա-
քարերն ու մահուան թուականը, ամէն բան կը պարզուի:

Սակայն ամէն պարագայի մէջ գրուածքին գրութեան եզրը 1675 թուէն ասդին չէ, որովհետև այս թուականին է գրուած մեր առաջին ընդօրինակութիւնը՝ Ջ. ըստ այսմ կրնանք ըսել թէ Տէր Եղիայի Կէպքը մօտաւորապէս ԺՉ. դարու կէսէն մինչև ԺԷ. դա-
րու կէսը պատահած անցք մըն է:

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ.

Շարունակելի

Շուշի. 1905 Մայիս 8.

